International Journal of Literacy and Education

E-ISSN: 2789-1615
P-ISSN: 2789-1607
Impact Factor: RJIF 5.93
IJLE 2025; 5(1): 487-494
www.educationjournal.info
Received: 05-12-2024
Accepted: 10-01-2025

Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

Corresponding Author:
Dr. Mantha Srinivasu
Joint Secretary, University Grants Commission (UGC), New Delhi, India

त्रिगुणसिद्धान्तः शिक्षार्थिव्यक्तित्वविमर्शश्च

Mantha Srinivasu

DOI: https://www.doi.org/10.22271/27891607.2025.v5.i1f.480

सारांश
व्यक्तित्वविज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य केन्द्रीयः प्रश्नः, यतः शिक्षार्थिनां स्वभावभेदम् अनवधार्य समुचिता अध्यापनयोजना न सम्भवति। भारतीयदर्शनपरम्परायां सत्त्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयं मनुष्यस्वभावस्य मूलभूतं व्याख्यानसूत्रं प्रस्तौति। अस्मिन् शोधपत्रे साङ्ख्यकारिकायां प्रतिपादितं गुणस्वरूपं, भगवद्गीतायां चतुर्दश-सप्तदश-अष्टादशाध्यायेषु निरूपितं श्रद्धा-आहार-ज्ञान-बुद्धि-धृति-सुखादीनां त्रैविध्यं, चरकसंहितायां शारीरस्थाने वर्णिता षोडशविधा मानसप्रकृतिश्च समालोच्य शिक्षार्थिव्यक्तित्वस्य गुणाधारितं वर्गीकरणं प्रस्तूयते। भारतीयशिक्षापरम्परायाम् अधिकारिभेदविचारः प्राचीन एव; तस्य सैद्धान्तिकं मूलं गुणत्रये निहितम् इति प्रदर्श्य गुणलक्षणानाम् अधिगमप्रवृत्तिषु योजना क्रियते। सात्त्विकः शिक्षार्थी ज्ञानप्रीत्या स्थैर्येण च, राजसः क्रियाशीलतया चाञ्चल्येन च, तामसः जाड्येन मोहेन च लक्ष्यते; तथापि प्रत्येकं शिक्षार्थी गुणानां गतिशीलं मिश्रणम् इति, गुणाश्च परिवर्तनीयाः अवस्थास्वभावोभयरूपाः इति च प्रतिपाद्यते। पञ्चमहाघटकसिद्धान्त-स्वभावविज्ञान-प्रेरणासिद्धान्तादिभिः आधुनिकव्यक्तित्वसिद्धान्तैः सह तुलनां विधाय, वैदिकव्यक्तित्वप्रश्नावल्यादीनां प्रामाणिकसंशोधनानां च सावधानां समीक्षां कृत्वा, त्रिगुणसिद्धान्तस्य वैशिष्ट्यं शिक्षायाः सत्त्वशुद्धिरूपं मानकीय-विकासात्मकं लक्ष्यम् — व्याख्यायते, मुद्राङ्कनदोषादिसीमाश्च निर्भयं निर्दिश्यन्ते; अधिगमशैलीसिद्धान्तस्य दुर्बलप्रमाणतां निर्दिश्य यान्त्रिकानुरूपणदोषः त्रिगुणप्रयोगेऽपि परिहर्तव्यः इति च सूच्यते। अन्ते सत्त्वपोषकं शैक्षिकपरिवेशं, राजसोर्जायाः सम्यङ्नयनं, तमोऽवस्थायां करुणापूर्णम् उपचारम्, अध्यापकस्य स्वगुणसंस्कारं, मूल्याङ्कननीतिं चाधिकृत्य शैक्षिकनिहितार्थाः विस्तरेण निरूप्यन्ते। गुणविश्लेषणं छात्रस्य आत्मावबोधाय विकाससंवादाय च प्रयोक्तव्यं, न तु श्रेणीकरणाय इति नैतिकं सूत्रं प्रतिपाद्य, शास्त्रप्रमाणयोः समन्वयेन भारतीयशिक्षामनोविज्ञानविकासस्य मार्गः प्रदर्श्यते।

कूट शब्दः त्रिगुणाः, साङ्ख्यदर्शनम्, शिक्षार्थिव्यक्तित्वम्, अधिगमप्रवृत्तयः, सत्त्वशुद्धिः, भारतीयमनोविज्ञानम्

प्रस्तावना

१. उपक्रमः

शिक्षाप्रक्रियायां शिक्षार्थी एव केन्द्रम् इति सर्वेषां शिक्षाशास्त्रिणां सम्मतम्। परन्तु शिक्षार्थिनः न समरूपाः — कश्चित् शान्तचित्तः स्वयमेव ज्ञानं प्रति धावति, कश्चिच्चञ्चलः स्पर्धाप्रशंसाभ्यां प्रेर्यते, कश्चित्तु आलस्यमोहाभ्याम् अभिभूतः पाठनं परिहरति। एतादृशं स्वभाववैचित्र्यम् अनवधार्य यः अध्यापकः सर्वान् एकेनैव विधिना शिक्षयति, स बीजभेदम् अजानन् सर्वत्र समं जलं सिञ्चति कृषीवल इव फलवैषम्यं लभते। अतः एव आधुनिकं शिक्षामनोविज्ञानं वैयक्तिकभेदानाम् (individual differences) अध्ययनं शिक्षाशास्त्रस्य आधारस्तम्भं मन्यते — प्रेरणा, अवधानम्, स्वभावः, बुद्धिः, भावनियन्त्रणम् इत्यादयः भेदाः अधिगमफले महान्तं प्रभावं कुर्वन्तीति शतशः संशोधनैः प्रमाणितम्। भारतीयशिक्षापरम्परा तु अधिकारिभेदविचारम् आदित एव जानाति। शास्त्रारम्भे अधिकारिनिरूपणं, गुरुकुले प्रतिशिष्यम् उपदेशभेदः, 'यथाधिकारं फलभेदः' इति मीमांसा एतत् सर्वं शिक्षार्थिस्वभावविश्लेषणस्य प्राचीनं रूपम्। तस्य विश्लेषणस्य सैद्धान्तिकं मूलं तु सत्त्वरजस्तमोरूपे गुणत्रये निहितम्। इदं गुणत्रयं न केवलं मनोवृत्तीनां वर्णनम्, अपि तु समग्रायाः प्रकृतेः उपादानभूतं तत्त्वत्रयम्; तेन मनुष्यस्य शरीरं मनः बुद्धिः आहारः कर्म श्रद्धा सुखं च सर्वं त्रिधा विभज्य विश्लेष्टुं शक्यते। साङ्ख्यदर्शने अस्य तात्त्विकं निरूपणम्, योगदर्शने साधनाभिमुखं प्रयोगः, भगवद्गीतायां नैतिक-मनोवैज्ञानिकं विस्तरणम्, आयुर्वेदे च चिकित्साभिमुखं वर्गीकरणम् उपलभ्यते। पाश्चात्ये मनोविज्ञाने व्यक्तित्वविश्लेषणार्थं पञ्चमहाघटकसिद्धान्तः (Big Five), स्वभावसिद्धान्ताः (temperament theories), प्रेरणाभिमुखतासिद्धान्ताश्च (motivation orientations) प्रसिद्धाः; तैः सह त्रिगुणदृष्टेः संवादः अद्यत्वे भारतीयमनोविज्ञानम् (Indian psychology) इति नवोदिते संशोधनक्षेत्रे प्रवर्तते। गुणत्रयस्य शिक्षायां प्रासङ्गिकता त्रिधा वक्तुं शक्या तत् शिक्षार्थिस्वभाववर्णने व्याख्यानक्षमं, शिक्षालक्ष्यनिर्धारणे मूल्यनिर्देशक्षमं, शिक्षणोपायचिन्तने च विधानक्षमम् इति; एतत् त्रितयम् अग्रे क्रमशः स्पष्टीभविष्यति।

अस्य शोधपत्रस्य त्रीणि उद्दिश्यानि। प्रथमं तावत् साङ्ख्य-गीता-आयुर्वेदग्रन्थेषु त्रिगुणसिद्धान्तस्य मूलस्वरूपं यथाश्रुतं समीक्ष्यते (द्वितीय-तृतीयप्रकरणयोः)। द्वितीयं, तदाधारेण शिक्षार्थिनां व्यक्तित्वस्य अधिगमप्रवृत्तीनां (learning dispositions) च गुणाधारितं विश्लेषणं प्रस्तूयते (चतुर्थप्रकरणे)। तृतीयं, आधुनिकव्यक्तित्वसिद्धान्तैः प्रयोगात्मकगुणसंशोधनैश्च सह तुलनां विधाय त्रिगुणदृष्टेः वैशिष्ट्यं सीमाश्च निर्धार्य शैक्षिकनिहितार्थाः निष्कृष्यन्ते (पञ्चम-षष्ठ-सप्तमप्रकरणेषु)। एवं प्राचीनशास्त्रस्य आधुनिकशिक्षाविज्ञानस्य च संवादेन उभयोः परिपोषः स्यादिति आशास्यते शास्त्रं विना विज्ञानं दिग्भ्रान्तं, विज्ञानं विना शास्त्रं प्रमाणहीनम् इति उभयापेक्षा।

२. साङ्ख्यदर्शने त्रिगुणाः

साङ्ख्यदर्शनं प्रकृतिपुरुषविवेकप्रधानं दर्शनम्। तत्र प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका सत्त्वं रजः तमश्चेति त्रयो गुणाः तस्याः उपादानभूताः तन्तवः इव। गुणशब्दोऽत्र न वैशेषिकाभिमतद्रव्याश्रितधर्मवाची, अपि तु रज्ज्वाः तन्तुरिव प्रकृतेः घटकांशवाची त्रयः गुणाः मिलित्वा एव प्रकृतिरूपां रज्जुं रचयन्ति इति व्याख्यातारो वदन्ति। ईश्वरकृष्णः साङ्ख्यकारिकायां गुणानां स्वरूपं प्रयोजनं परस्परसम्बन्धं च एकस्यामेव कारिकायां सङ्गृह्णाति —

> प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।
> अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥[1]

अत्र त्रयाणां गुणानां भावात्मकं स्वरूपं कार्यं च निर्दिष्टम् सत्त्वं प्रीत्यात्मकं प्रकाशार्थं, रजः अप्रीत्यात्मकं प्रवृत्त्यर्थं, तमः विषादात्मकं नियमार्थम्। सुख-दुःख-मोहाः इति भावानुभवत्रयं गुणत्रयस्य साक्षात्प्रमाणम् इति साङ्ख्याचार्याः यतो हि एकमेव वस्तु कस्मैचित् सुखकरं कस्मैचिद् दुःखकरं कस्मैचिच्च मोहकरं दृश्यते, ततः वस्तुनि त्रयाणां गुणानां सत्त्वम् अनुमीयते। किञ्च गुणाः अन्योन्याभिभव-अन्योन्याश्रय-अन्योन्यजनन-अन्योन्यमिथुनवृत्तयः परस्परम् अभिभवन्ति, परस्परम् आश्रयन्ते, परस्परं जनयन्ति, परस्परं सहचराश्च भवन्ति। नैकोऽपि गुणः कदाचित् केवलः वर्तते; उत्कटः गुणः इतरौ अभिभूय स्वकार्यं करोति, तौ च अनुद्भूतौ अपि सहकारिणौ तिष्ठतः। वृत्तिचतुष्टयस्य व्याख्या इत्थम् अभिभवः नाम उद्भूतेन गुणेन इतरयोः कार्यप्रतिबन्धः, न तु नाशः; अभिभूतौ अपि गुणौ सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्तौ स्वावसरं प्रतीक्षेते। आश्रयः परस्परावलम्बनम् न हि सत्त्वं रजसः प्रेरणां विना कार्ये प्रवर्तते, न वा रजः तमसः स्थितिं विना नियम्यते। जननं परस्परसापेक्षं कार्योत्पादनं, मिथुनवृत्तिश्च नित्यसाहचर्यम् यत्र एकः तत्र इतरौ अपि इति। प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकत्वे च प्रसिद्धः दृष्टान्तः वाचस्पतिमिश्रेण दत्तः एकैव रूपयौवनसम्पन्ना स्त्री स्वामिनः सुखं, सपत्नीनां दुःखं, ताम् अलभमानस्य च मोहं जनयतीति; एकस्मादेव विषयात् भिन्नानां भिन्नानुभवोत्पत्तिः विषयस्य त्रिगुणात्मकतां ग्राहकस्य च गुणवैषम्यं युगपत् साधयति। शिक्षासन्दर्भे अयं दृष्टान्तः सद्यः योजयितुं शक्यः एकः एव गणितविषयः कस्मैचित् छात्राय आनन्दप्रदः, कस्मैचित् क्लेशकरः, कस्मैचिच्च अन्धकारमयः इव प्रतिभाति; न अयं भेदः विषयदोषः छात्रदोषो वा, अपि तु विषयग्राहकयोः गुणसंयोगभेदः इति दृष्टिः निन्दाम् अपनीय उपायचिन्तनं प्रवर्तयति। अनन्तरकारिकायां लक्षणानि स्फुटीक्रियन्ते

> सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
> गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥[2]

सत्त्वं लघु प्रकाशकं च यथा दीपशिखा ऊर्ध्वं गच्छन्ती वस्तूनि प्रकाशयति, तथा सत्त्वं चित्तं लघु कृत्वा ज्ञेयं प्रकाशयति; रजः उपष्टम्भकं चलं च प्रेरकं क्रियोत्पादकं च; तमः गुरु वरणकं च अधोगामि आवरकं च। एते त्रयः परस्परविरुद्धस्वभावा अपि, यथा प्रदीपे तैलवर्तिवह्नयः विरुद्धस्वभावा अपि संहत्य एकम् अर्थप्रकाशनं साधयन्ति, तथा मिलित्वा एकं पुरुषार्थं साधयन्तीति 'प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः' इत्यनेन सूचितम्। पदशः विमृश्यमाने कारिकायाम् एकैकं पदं सार्थकम् 'लघु' इति सत्त्वस्य आरोहणशीलता ग्रहणपाटवं च, 'प्रकाशकम्' इति ज्ञेयप्रकाशनसामर्थ्यं, 'इष्टम्' इति च तस्य पुरुषार्थानुकूल्यम् उच्यते; 'उपष्टम्भकम्' इति रजसः उत्तेजकत्वं जडयोः सत्त्वतमसोः क्रियां प्रति प्रेरकत्वम्, 'चलम्' इति च अस्थिरत्वम्; 'गुरु' इति तमसः अधोगामिनी जडता, 'वरणकम्' इति च ज्ञेयावरकत्वम् आवरणं, न विनाशनम् इति पुनः स्मर्तव्यम्। वाचस्पतिमिश्रः सांख्यतत्त्वकौमुद्यां प्रदीपदृष्टान्तं विशदयन् आह विरोधिनामपि गुणानां संहत्यकारित्वं दृष्टचरम् इति। अनेन शिक्षाविमर्शे महत्त्वपूर्णं तत्त्वं लभ्यते रजस्तमसी अपि न सर्वथा हेये; प्रवृत्तिं विना अभ्यासो न सम्भवति, नियमं (स्थितिं) विना धारणा न सम्भवति; केवलं तयोः सत्त्वाधीनत्वं साधनीयम्।

गुणानां त्रैविध्यं समग्रं जगत् व्याप्नोतीति साङ्ख्यसिद्धान्तः 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि' इति व्यक्ताव्यक्तयोः साधर्म्यकथने त्रिगुणत्वं प्रथमं परिगणितम्।[3] प्रकृतिश्च सदा परिणामशीला गुणाः क्षणमपि निष्क्रियाः न तिष्ठन्ति; सर्गात् प्राक् साम्यावस्थायां सदृशपरिणामः, सर्गे तु वैषम्यात् विसदृशपरिणामः प्रवर्तते। परिणामोऽयं क्षणिकः निरन्तरश्च चित्तं प्रतिक्षणं गुणसंयोगविशेषरूपेण परिणमते; अतः चित्तावस्था न स्थिरं द्रव्यम्, अपि तु प्रवाहः इति साङ्ख्ययोगयोः गतिशीलं चित्तदर्शनम् आधुनिकमनोविज्ञानस्य प्रक्रियाकेन्द्रितदृष्ट्या (process view) संवादि। चित्तमपि (साङ्ख्यपरिभाषया बुद्धिः अन्तःकरणं वा) प्रकृतिपरिणामः एव; अतः चित्तवृत्तयः सर्वाः त्रिगुणपरिणामरूपाः। बुद्धेः अष्टौ भावाः कारिकायां गुणतः विभक्ताः — 'अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्' इति धर्म-ज्ञान-विराग-ऐश्वर्याणि बुद्धेः सात्त्विकं रूपम्, अधर्म-अज्ञान-अविराग-अनैश्वर्याणि च तामसम्।[4] अतः ज्ञानम् अधिगमश्च बुद्धेः सात्त्विकवृत्तिः इति साङ्ख्यदृष्ट्या सिद्धम् अधिगमक्षमतायाः वृद्धिः सत्त्वोत्कर्षाधीना इति च तत एव निष्पन्नम्।

अस्मात् तात्त्विकनिरूपणात् त्रीणि मनोवैज्ञानिकतत्त्वानि निष्कृष्यन्ते। प्रथमं न कोऽपि पुरुषः एकगुणमयः; त्रयो गुणाः सर्वस्मिन् सर्वदा विद्यन्ते, केवलम् उद्भव-अभिभवक्रमेण कश्चिदेकः उत्कटो भवति। द्वितीयं गुणवृत्तयः गतिशीलाः; यः अद्य तमोऽभिभूतः, स श्वः सत्त्वोत्कर्षं लभेत, यतः परिणामः प्रकृतेः स्वभावः। तृतीयं गुणसाम्यवैषम्ये आहार-संस्कार-अभ्यास-सङ्गादिनिमित्ताधीने; अतः गुणसन्तुलनं शिक्षणीयं संस्कार्यं च। योगदर्शनमपि इमामेव दृष्टिम् अनुसरति 'प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्' इति योगसूत्रे दृश्यस्य त्रिगुणात्मकत्वं भोगापवर्गोभयप्रयोजनत्वं च उक्तम्।[5] अनेन ध्वन्यते यत् गुणाः न केवलं बन्धहेतवः, अपि तु सम्यक्प्रयुक्ताः अपवर्गसाधनमपि शिक्षासन्दर्भे इदं मर्मस्पर्शि, यतः गुणपरिष्कार एव विद्यायाः मार्गः इति अग्रे प्रतिपादयिष्यते। अभ्यासवैराग्याभ्यां चित्तवृत्तिनिरोधः इति योगोक्तिः च गुणपरिष्कारस्य

[1] साङ्ख्यकारिका १२।

[2] साङ्ख्यकारिका १३; प्रदीपदृष्टान्तविशदीकरणार्थं वाचस्पतिमिश्रस्य सांख्यतत्त्वकौमुदी च तत्रैव द्रष्टव्या।

[3] साङ्ख्यकारिका ११ — 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि। व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥'

[4] साङ्ख्यकारिका २३।

[5] पातञ्जलयोगसूत्रम् २.१८; अभ्यासवैराग्यविषये च १.१२–१६।

विधिद्वयं सूचयति अभ्यासः सत्त्ववर्धकः, वैराग्यं रजस्तमोनिवर्तकम्। अधिगमप्रक्रियायाः गुणशास्त्रीयं वर्णनमपि एवं सम्भवति पाठग्रहणे विषयप्रकाशनं सत्त्वस्य कार्यं, प्रश्नोत्तर-अभ्यास-लेखनादिक्रिया रजसः, गृहीतस्य धारणं स्थिरीकरणं च तमसः स्थितिकार्यम्; त्रयाणां सम्यक्संहतौ एव अधिगमः सिध्यति, एकस्यापि अत्यन्ताभावे विघटते इति गुणानां संहत्यकारित्वं शिक्षायामपि साक्षाद् दृश्यते।

३. भगवद्गीतायाम् आयुर्वेदे च गुणत्रैविध्यम्

साङ्ख्यस्य तात्त्विकं गुणनिरूपणं भगवद्गीता मनोवैज्ञानिक-नैतिकक्षेत्रयोः विस्तारयति तत्र गुणाः न केवलं प्रकृतितत्त्वानि, अपि तु जीवस्य बन्धमोक्षयोः चारित्र्यनिर्माणस्य च प्रत्यक्षाः शक्तयः। चतुर्दशेऽध्याये गुणानां बन्धकत्वं वर्ण्यते

> सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥[6]

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकम् अनामयं च, परन्तु सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति; रजः रागात्मकं तृष्णासङ्गसमुद्भवं कर्मसङ्गेन बध्नाति; तमस्तु अज्ञानजं सर्वदेहिनां मोहनं प्रमादालस्यनिद्राभिः बध्नाति।[7] अत्र सूक्ष्मं तत्त्वम् सत्त्वमपि बन्धकम्; ज्ञानसुखयोरपि अभिमानः सङ्गश्च बन्धः इति। गुणोत्कर्षस्य लिङ्गान्यपि गीता निर्दिशति

> सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥[8]

सर्वेन्द्रियद्वारेषु प्रकाशस्य ज्ञानस्य च उदयः सत्त्ववृद्धेः लिङ्गम् — इन्द्रियाणि निर्मलानि, ग्रहणं स्पष्टं, चित्तं प्रसन्नम् इति; लोभः प्रवृत्तिः आरम्भः कर्मणाम् अशमः स्पृहा च रजोवृद्धौ जायन्ते; अप्रकाशः अप्रवृत्तिः प्रमादः मोहश्च तमोवृद्धौ (१४.१२–१३)। गुणाश्च परस्परम् अभिभूय वर्तन्ते — ‘रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा’ इति (गीता १४.१०)। एतत् सर्वं शिक्षार्थिचित्तस्य दैनन्दिन-अवस्थान्तराणां सूक्ष्मं वर्णनम् इव प्रतिभाति — एकस्मिन्नेव दिने छात्रस्य चित्तं कदाचित् प्रकाशयुक्तं, कदाचित् स्पृहाचञ्चलं, कदाचिच्च मोहावृतं भवतीति सर्वेषाम् अध्यापकानाम् अनुभवसिद्धम्। फलतोऽपि गुणभेदः — ‘कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्’ इति; ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’ इति च सत्त्वस्य ऊर्ध्वगामित्वम् उक्तम्।[9]

सप्तदशेऽध्याये श्रद्धायाः त्रैविध्यं प्रतिपाद्यते ‘त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा’ इति; किञ्च

> सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥[10]

शिक्षादृष्ट्या इदं गम्भीरतमं वचनम् पुरुषः श्रद्धामयः; यादृशी शिक्षार्थिनः श्रद्धा यत् सः आदरणीयं मूल्यवच्च मन्यते तादृश एव सः भवति। अतः तथ्यसञ्चारात् प्राक् श्रद्धापरिष्कारः एव शिक्षायाः गूढं कार्यम्; पाठ्यवस्तुनः अपेक्षया छात्रस्य श्रद्धाविषयः अधिकं तस्य भविष्यं निर्मिमीते। श्रद्धात्रैविध्यस्य विस्तरः अपि तत्रैव — सात्त्विकाः देवान् यजन्ते, राजसाः यक्षरक्षांसि, तामसाः प्रेतभूतगणान् इति (गीता १७.४); अर्थात् यस्य यादृशम् आराध्यम् आदर्शभूतं वा, तादृशी तस्य श्रद्धा इति आराध्यविश्लेषणद्वारा श्रद्धापरीक्षा शक्या। शिक्षायामपि छात्रस्य ‘नायकाः’ आदर्शपुरुषाश्च तस्य श्रद्धायाः दर्पणाः कं सः श्लाघते, कीदृशं जीवनम् अभिलषति इति प्रश्नाभ्यां तस्य गुणभूमिका सूच्यते; उदात्तचरितप्रस्तुतिश्च श्रद्धापरिष्कारस्य प्रबलतमम् उपकरणम्, यतः श्रद्धा उपदेशात् नोत्पद्यते, आदर्शदर्शनात् तु स्वयं जायते। तत्रैव आहारस्यापि त्रैविध्यम् उक्तम् आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याश्च आहाराः सात्त्विकप्रियाः; कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःखशोकामयप्रदाः राजसप्रियाः; यातयामं गतरसं पूति पर्युषितम् उच्छिष्टम् अमेध्यं च तामसप्रियम् इति।[11] यज्ञ-तपो-दानानामपि त्रैविध्यं तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् अफलाकाङ्क्षिभिः विधिदृष्टः यज्ञः सात्त्विकः, फलाभिसन्धिना दम्भार्थं वा राजसः, विधिहीनः श्रद्धाविरहितश्च तामसः; एवं शारीर-वाङ्मय-मानसतपसां त्रैविध्यं, देशकालपात्रविचारपूर्वकस्य दानस्य त्रैविध्यं च।[12] तपोनिरूपणं तु अध्ययनानुशासनस्य साक्षात् प्रतिरूपम् गुरुप्राज्ञपूजनं शौचम् आर्जवं च शारीरं तपः; अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं वाक्यं ‘स्वाध्यायाभ्यसनं चैव’ इति वाङ्मयं तपः; मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनम् आत्मविनिग्रहश्च मानसं तपः इति वाङ्मयतपसि स्वाध्यायाभ्यसनस्य साक्षात् समावेशः शिक्षाविमर्शिना विशेषतः अवधेयः। एतेषु सर्वेषु एकं सूत्रं दृश्यते एकैव क्रिया कर्तुः भावभेदेन सात्त्विकी राजसी तामसी वा भवति; अध्ययनमपि तथैव ज्ञानार्थम् अधीयानः सात्त्विकः, अङ्कार्थं यशोऽर्थं वा राजसः, भयात् अनिच्छया वा तामसः इति योजना सुकरा।

अष्टादशेऽध्याये ज्ञान-कर्म-कर्तृ-बुद्धि-धृति-सुखानां त्रैविध्यं व्याख्यायते। ज्ञानस्य त्रैविध्यं तावत् येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु एकम् अव्ययं भावम् अविभक्तं विभक्तेषु ईक्षते तत् सात्त्विकम्; यत् पृथक्त्वेन नानाभावान् पृथग्विधान् वेत्ति तत् राजसम्; यत्तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तम् अहैतुकम् अतत्त्वार्थवद् अल्पं च तत् तामसम्।[13] अत्र ज्ञानमीमांसीयः (epistemological) सन्देशः स्पष्टः समग्रदृष्टिः सात्त्विकी, खण्डदृष्टिः राजसी, सङ्कीर्णा हठदृष्टिश्च तामसी; पाठ्यक्रमे विषयाणाम् एकीकरणस्य (integration) शास्त्रीयं समर्थनम् इदम्। कर्तुः त्रैविध्येऽपि ‘मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते’ इति सात्त्विककर्तृलक्षणं[14] आदर्शच्छात्रस्य आदर्शाध्यापकस्य च चित्रणम् इव। बुद्धेः त्रैविध्यं शिक्षाविमर्शे विशेषतः प्रासङ्गिकम् —

> प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥[15]

राजसी बुद्धिः धर्माधर्मौ कार्याकार्ये च अयथावत् प्रजानाति; तामसी तु अधर्मं धर्ममिति मन्यमाना सर्वार्थान् विपरीतान् पश्यति। धृतेरपि त्रैविध्यं शिक्षाविमर्शे मर्मस्पर्शि, यतः धृतिः एव दीर्घाभ्यासस्य धारिका शक्तिः —

---

[6] भगवद्गीता १४.५।
[7] भगवद्गीता १४.६–८।
[8] भगवद्गीता १४.११–१३।
[9] भगवद्गीता १४.१६, १४.१८।
[10] भगवद्गीता १७.२–३।
[11] भगवद्गीता १७.८–१०।
[12] यज्ञत्रैविध्यं भगवद्गीता १७.११–१३; तपस्त्रैविध्यं १७.१४–१९; दानत्रैविध्यं १७.२०–२२।
[13] भगवद्गीता १८.२०–२२।
[14] भगवद्गीता १८.२६; राजसतामसकर्तृलक्षणे १८.२७–२८।
[15] भगवद्गीता १८.३०; राजसी बुद्धिः १८.३१, तामसी च १८.३२।

> धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥ (१८.३३)

यया तु धृत्या धर्मकामार्थान् प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धारयते सा राजसी (१८.३४) —

> यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥ (१८.३५)

सात्त्विकी धृतिः आधुनिकशिक्षाविज्ञाने 'दीर्घोद्यमशीलता' (grit, perseverance) इति यत् चर्च्यते तस्य शास्त्रीयं प्रतिरूपम् इव — परन्तु सूक्ष्मः भेदः द्रष्टव्यः; सात्त्विकी धृतिः अव्यभिचारिणी योगयुक्ता च, न तु फलतृष्णाचालितः हठः; फलतृष्णाचालिता धारणा तु राजसी एव इति गीतायाः विवेकः शुद्धपरिश्रमघोषणाभ्यः सूक्ष्मतरः। सुखस्यापि — 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्' इति आत्मबुद्धिप्रसादजं सात्त्विकं सुखम्; आदौ अमृतोपमं परिणामे विषमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं राजसम्; निद्रालस्यप्रमादोत्थम् आद्यन्ते च आत्ममोहनं तामसम्[16] अभ्यासकालीनः क्लेशः परिणामे विद्यामृतं जनयति, तात्कालिकं विषयसुखं तु परिणामे विद्यानाशम् इति सात्त्विकराजससुखविवेकः प्रत्येकम् अध्येतारं प्रति साक्षाद् उपदेशः।

आयुर्वेदेऽपि मानसप्रकृतेः गुणाधारितं विश्लेषणं लभ्यते। चरकसंहितायां शारीरस्थाने सत्त्वं (मनः) त्रिविधम् — शुद्धं राजसं तामसं चेति; शुद्धं कल्याणांशत्वात् अदोषं, राजसं रोषांशत्वात् सदोषं, तामसं मोहांशत्वात् सदोषम् इति।[17] ततः उपप्रकृतयः परिगण्यन्ते — शुद्धसत्त्वस्य ब्राह्म-आर्ष-ऐन्द्र-याम्य-वारुण-कौबेर-गान्धर्वाः सप्त भेदाः, राजसस्य आसुर-राक्षस-पैशाच-सर्प-प्रैत-शाकुनाः षट्, तामसस्य पाशव-मात्स्य-वानस्पत्याः त्रयः इति मिलित्वा षोडश मानसप्रकृतिभेदाः।[18] ब्राह्मं सत्त्वं शुचि सत्याभिसन्धं जितात्मकं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसम्पन्नं च वर्ण्यते विद्यार्थिनः आदर्शचित्रम् इव; आर्षम् इज्याध्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यपरं प्रतिभा-मेधा-धारणाशक्तिसम्पन्नं च; ऐन्द्रम् ऐश्वर्यनेतृत्वोन्मुखम् आदेयवाक्यं कार्यनिष्ठं च; गान्धर्वं गीतवादित्रप्रियं कलाविहारासक्तं च एवं शुद्धसत्त्वेऽपि स्वाध्यायप्रवणा नेतृत्वप्रवणा कलाप्रवणा चेति भिन्नाः प्रतिभादिशः दर्शिताः। राजसेषु आसुरं शूरं चण्डम् असूयकम् आत्मपूजकं च; सार्पं क्रुद्धावस्थायां शूरम् अन्यदा भीरुं तीक्ष्णं च; तामसेषु पाशवं निराकरणशीलम् अमेधस्कं निद्राशीलं च, वानस्पत्यं तु केवलम् आहारे सक्तं बुद्ध्यङ्गैः हीनप्रायं च इति। एतत् सूक्ष्मवर्गीकरणं शिक्षकाय द्वे शिक्षे ददाति — सत्त्वप्रधानेष्वपि छात्रेषु भिन्नाः प्रतिभामार्गाः सन्ति (आर्षप्रकृतिः स्वाध्याये, ऐन्द्री नेतृत्वे, गान्धर्वी कलासु विकसति) इति एका; रजस्तमःप्रधानावस्थास्वपि भिन्नरूपाः भिन्नसाहाय्यापेक्षाश्च इति अपरा। अनेन द्वयं सूच्यते — प्रथमम्, एकस्मिन्नपि गुणे बहुविधाः उपच्छायाः सम्भवन्ति, गुणत्रयं स्थूलं वर्गीकरणं तदन्तश्च सूक्ष्मतरं वैविध्यम् इति; इयं दृष्टिः आधुनिकव्यक्तित्वविज्ञानस्य 'घटकान्तर्गतपक्षाः' (facets within factors) इति सङ्कल्पनया तुलनीया। द्वितीयम्, चरकः प्रकृतिविश्लेषणं चिकित्साप्रयोजनाय करोति — यथारोगं यथाप्रकृति च चिकित्सा, तथैव यथाप्रकृति शिक्षणम् इति शिक्षायामपि योजयितुं शक्यम्। किञ्च आयुर्वेदः सत्त्वबलभेदम् अपि जानाति — प्रवर-मध्यम-अवरसत्त्वविभागेन रोगिणां क्लेशसहत्वं भिद्यते इति चरकोक्तिः; तथैव छात्राणामपि अभ्यासक्लेशसहत्वं भिन्नम् इति अवधार्य अध्यापकः अभ्यासभारं क्रमशः यथाशक्ति वर्धयेत् इति अस्मात् शिक्षणीयम्।

४. गुणाधारितं शिक्षार्थिव्यक्तित्वविश्लेषणम्

उपर्युक्तशास्त्रसामग्रीम् आधारीकृत्य शिक्षार्थिनां त्रिविधं व्यक्तित्वचित्रं रेखाङ्कयितुं शक्यते। ननु शास्त्रेषु 'शिक्षार्थी' इति साक्षात् प्रकरणं नास्ति इति सत्यम्; तथापि श्रद्धा-बुद्धि-धृति-सुख-ज्ञान-कर्तृ-आहाराणां त्रैविध्यं यदा अधिगमसन्दर्भे संयोज्यते, तदा सुसङ्गतं शिक्षार्थिवर्गीकरणं स्वयमेव आविर्भवति। अधिगमप्रवृत्तयः (learning dispositions) इति नाम्ना आधुनिकशिक्षाशास्त्रे याः चर्च्यन्ते — जिज्ञासा, अवधानस्थैर्यम्, प्रयत्ननियमनम्, विघ्नसहिष्णुता, सहयोगशीलता इत्यादयः — ताः सर्वाः गुणत्रयचौकठे सुखेन विन्यस्यन्ते।

सत्त्वप्रधानः शिक्षार्थी। सत्त्वं लघु प्रकाशकं चेति लक्षणात् सत्त्वोत्कर्षे शिक्षार्थिनः चित्तं निर्मलं ग्रहणक्षमं च भवति। अस्य मुख्यानि लिङ्गानि — ज्ञाने स्वाभाविकी प्रीतिः (intrinsic love of knowledge), विषयस्य स्पष्टग्रहणं सारासारविवेकश्च, अभ्यासे स्थैर्यं नैरन्तर्यं च, फलनिरपेक्षा जिज्ञासा, प्रश्नेषु गाम्भीर्यं, सहपाठिषु अनसूया सहयोगश्च, गुरौ श्रद्धा विनयश्च। सात्त्विकी धृतिः अस्य अव्यभिचारिणी — आरब्धं पाठं विघ्नेष्वपि न त्यजति; सात्त्विकी बुद्धिः कार्याकार्यविवेकं करोति — किम् अधुना कर्तव्यं किं त्याज्यम् इति स्वयं जानाति (आधुनिकपरिभाषया स्व-नियमितम् अधिगमनम्, self-regulated learning)। अयं 'परिणामेऽमृतोपमम्' इति सात्त्विकसुखं जानाति — अतः कठिनम् अभ्यासं दीर्घकालीनफलाय सहते, तात्कालिकविनोदप्रलोभनं च जयति। अस्य प्रेरणा अन्तःप्रेरणा (intrinsic motivation), अधिगमाभिमुखता च प्रभुत्वलक्ष्याभिमुखता (mastery orientation) इति वक्तुं शक्यम्। सावधानं च वक्तव्यम् — सात्त्विकप्राधान्यमपि न सर्वथा निर्दोषम्; ज्ञानसुखयोः सङ्गः, स्वपाण्डित्याभिमानः, व्यावहारिकक्रियासु औदासीन्यं च सत्त्वबन्धस्य रूपाणि इति गीतोक्तं स्मरणीयम्; अतः सात्त्विकच्छात्रोऽपि कर्मकौशलं सेवाभावं विनयं च शिक्षणीयः एव।

रजःप्रधानः शिक्षार्थी। रजः चलम् उपष्टम्भकं चेति लक्षणात् रजउत्कर्षे शिक्षार्थी क्रियाशीलः महत्त्वाकाङ्क्षी च भवति, परन्तु चञ्चलः अस्थिरश्च। अस्य लिङ्गानि — स्पर्धायां प्रशंसायां पुरस्कारे च आसक्तिः (extrinsic drive), अङ्कप्राप्तौ श्रेणीषु च तृष्णा, बहुकार्यारम्भः अल्पसमापनं च, 'कर्मणाम् अशमः स्पृहा' इति गीतोक्तलक्षणानुसारम् अविश्रान्तता, अवधानस्य द्रुतविचलनम्, सहपाठिषु स्पर्धाभावः ईर्ष्यालेशश्च, असफलतायां तीव्रः क्षोभः। राजसी बुद्धिः कार्याकार्ये अयथावत् पश्यति — अतः अयं कदाचित् परीक्षाफलमेव विद्यां मन्यते, विद्यार्थं परीक्षाम् इति विपर्ययेण; साधनं साध्यं च व्यत्यस्यति। राजसं ज्ञानं पृथक्त्वदर्शि — अतः अयं विषयान् खण्डशः गृह्णाति, समग्रसम्बन्धं च न पश्यति। तथापि अस्य ऊर्जा उत्साहः नेतृत्वक्षमता च महती सम्पत् — सा सम्यक् दिशं नीता चेत् महत्साधनं भवति; रजः एव हि प्रवृत्तेः मूलम्, प्रवृत्तिं विना च नाभ्यासः न वा सिद्धिः।

तमःप्रधानः शिक्षार्थी। तमः गुरु वरणकं चेति लक्षणात् तमउत्कर्षे चित्तं जडम् आवृतं च भवति। लिङ्गानि — प्रमादः आलस्यम् अतिनिद्रा च ('प्रमादालस्यनिद्राभिः' इति गीतोक्तः बन्धः), पाठपरिहारः कार्यस्थगनं च (avoidance, procrastination), विषयग्रहणे मोहः संशयबाहुल्यं च, दीर्घसूत्रता, स्वसामर्थ्ये अविश्वासः, प्रश्नकरणे भयं लज्जा वा, वर्गक्रियासु उदासीनता। तामसी धृतिः स्वप्नं भयं शोकं विषादं च न मुञ्चति — अतः

[16] धृतिवैविध्यं भगवद्गीता १८.३३–३५; सुखत्रैविध्यं १८.३६–३९।

[17] चरकसंहिता, शारीरस्थानम् ४.३६।

[18] चरकसंहिता, शारीरस्थानम् ४.३७–४०; चक्रपाणिदत्तस्य आयुर्वेददीपिका च तत्रैव।

अयं भयेन विषादेन च आक्रान्तः कार्यं स्थगयति, स्थगनाच्च पुनः भयं वर्धते इति दुश्चक्रम्। तामसी बुद्धिः विपरीतदर्शिनी अयं कदाचित् साहाय्यं शत्रुतां मन्यते, हितोपदेशं च निन्दाम्। स्मर्तव्यं चात्र सर्वप्रधानं तत्त्वम् तमोऽभिभूतः शिक्षार्थी न 'दुष्टः' नापि 'मन्दबुद्धिः', अपि तु आवरणग्रस्तः; तमः वरणकम् आवृणोति, न तु नाशयति; आवरणे अपनीते सत्त्वं स्वयं प्रकाशते, यतः प्रकाशः बुद्धेः स्वभाव एव इति शास्त्रदृष्टिः। इयं दृष्टिः आधुनिक्या 'न्यूनतादृष्टेः' (deficit view) मूलतः भिद्यते न्यूनता नास्ति, आवरणम् अस्ति इति।

व्यावहारिकनिरीक्षणार्थं कक्षागतसूचकानां चतुर्षु क्षेत्रेषु स्थूलं चित्रणं शक्यम् पुनः पुनः स्मार्यते च: एते प्रवृत्तिसूचकाः एव, न व्यक्तिनिर्णयाः। अवधानक्षेत्रे सत्त्वोद्रेके छात्रः दीर्घकालं स्थिरम् अवधानं धारयति, प्रश्नाश्च तस्य विषयगाम्भीर्यम् अनुसरन्ति; रजउद्रेके शीघ्रम् उत्सहते शीघ्रं च विचलति, आसनात् उत्थानं पार्श्वसम्भाषणं च भूयः दृश्यते; तमउद्रेके शून्यदृष्टिः तन्द्रा शिरोऽवनतिश्च। गृहकार्यक्षेत्रे सत्त्वे नियतकालं स्वयंशोधितं च कार्यम्; रजसि त्वरया कृतं बाह्याडम्बरयुक्तं परन्तु प्रमादस्खलितबहुलं, प्रायः अन्तिमक्षणकृतं च; तमसि अपूर्णं विस्मृतं परानुकृतं वा। सहपाठिसम्बन्धक्षेत्रे सत्त्वे सहयोगः मन्दगतीनां साहाय्यं च; रजसि नेतृत्वग्रहणोत्सुकता स्पर्धा कलहलेशश्च; तमसि एकान्तशीलता निष्क्रियम् अनुगमनमात्रं वा। असफलताप्रतिक्रियाक्षेत्रे सत्त्वे शान्तं त्रुटिविश्लेषणं पुनःप्रयत्नश्च; रजसि परीक्षक-प्रश्नपत्र-भाग्यादिषु दोषारोपः, क्षोभः, प्रतिशोधबुद्ध्या च अध्ययनम्; तमसि 'नाहम् एतदर्थं योग्यः' इति आत्मनिन्दा विषयपरित्यागश्च। एतादृशं निरीक्षणचित्रं शिक्षकस्य दृष्टिं सूक्ष्मीकरोति, छात्रस्य च तात्कालिकावस्थानुरूपं प्रतिचारं सुकरं करोति परन्तु लिखितम् अङ्कनं वर्गसूचीकरणं च अत्र सर्वथा वर्जनीयम् इति पुरस्तात् मूल्याङ्कननीतौ वक्ष्यते।

अत्र चत्वारि तत्त्वानि बलेन वक्तव्यानि, यैः विना इदं वर्गीकरणं शास्त्रविरुद्धं हानिकरं च स्यात्।

प्रथमम् मिश्रत्वम्। न कोऽपि शिक्षार्थी शुद्धसात्त्विकः शुद्धराजसो वा; 'अन्योन्याभिभव…वृत्तयः' इति कारिकानुसारं त्रयो गुणाः सर्वस्मिन् सर्वदा सन्ति, अभिभवक्रमेण च कश्चित् प्रधानो भवति। एकः एव छात्रः गणिते सात्त्विकीं स्थिरतां, क्रीडाङ्गणे राजसीम् ऊर्जां, भोजनानन्तरकालांशे च तामसीं जडतां दर्शयेत्। सत्त्वरजोमिश्रणं प्रायः उत्पादकं भवति ज्ञानप्रीतिः क्रियोत्साहश्च मिलित्वा संशोधकं निर्मातारं वा जनयतः; रजस्तमोमिश्रणं तु क्षुब्धं परिहारं जनयति महत्त्वाकाङ्क्षा भयेन युक्ता चेत् चिन्ताग्रस्तं स्थगनं भवति। एवं मिश्रणविश्लेषणं शुद्धप्रकारविश्लेषणात् सूक्ष्मतरं व्यवहारोपयोगि च।

द्वितीयम् गतिशीलत्वम्। गुणाः परिणामिनः; दिनस्य ऋतोः वयसः जीवनप्रसङ्गानां च क्रमेण गुणोत्कर्षः परिवर्तते। प्रातःकाले सत्त्वोद्रेकः, मध्याह्ने रजउद्रेकः, रात्रौ तमउद्रेकः इति परम्परागतं दिनचर्याविज्ञानम्; किशोरवयसि रजोवृद्धिः स्वाभाविकी इति च। जीवनप्रसङ्गाः अपि गुणसन्तुलनं चालयन्ति परीक्षासप्ताहे रजःक्षोभः, गृहक्लेशकाले तमोऽभिभवः, प्रियविषयाध्ययने च सत्त्वोदयः इति; अतः यः छात्रः मासद्वयात् पूर्वं जडः दृष्टः, स इदानीं तादृशः एव इति अनुमानं शास्त्रविरुद्धम् एव। अतः गुणाः अवस्थाश्च स्वभावाश्च (states-cum-traits) युगपत् — दीर्घकालिकः प्रधानभावः स्वभावतुल्यः, तात्कालिकः उद्रेकः अवस्थातुल्यश्च; उभयोः भेदः मूल्याङ्कने अवश्यं रक्षणीयः।

तृतीयम् परिष्कार्यत्वम्। आहार-विहार-सङ्ग-अभ्यास-श्रवणादिभिः गुणसन्तुलनं परिवर्तयितुं शक्यम् इदमेव त्रिगुणसिद्धान्तस्य शिक्षाशास्त्रीयं हृदयम्; यदि गुणाः अपरिवर्तनीयाः स्युः, तर्हि शिक्षायाः प्रयोजनमेव उच्छिद्येत।

चतुर्थम् अनवधारणीयता। वर्गीकरणम् इदं बोधसाधनम् अध्यापकस्य दृष्टिपरिष्कारसाधनं च, न तु शिक्षार्थिनां मुद्राङ्कनसाधनम् (labelling); एतद् अग्रे षष्ठे प्रकरणे विस्तरेण विमृश्यते।

अत्रैव शास्त्रीयस्य अधिकारिभेदविचारस्य आधुनिकीकरणमपि सम्भवति। प्राचीनाः आचार्याः शमदमादिसम्पत्तिं तीव्रां जिज्ञासां च अधिकारित्वस्य मानदण्डम् अमन्यन्त; गुणभाषया वक्तुं शक्यं सत्त्वोत्कर्षः एव उत्तमाधिकारित्वम् इति। परन्तु आधुनिकः सार्वत्रिकशिक्षासिद्धान्तः सर्वेषां शिक्षाधिकारं स्वीकुरुते; अतः अधिकारिभेदविचारः अद्य न प्रवेशनिषेधार्थं, अपि तु प्रारम्भबिन्दुनिर्णयार्थं योजनीयः यः छात्रः यस्याम् अवस्थायां तिष्ठति, ततः एव सः उन्नेयः इति। एवं गुणविश्लेषणं 'कः पाठयितव्यः' इति प्राचीनप्रश्नस्य स्थाने 'अयं कथं पाठयितव्यः' इति आधुनिकप्रश्नम् उत्तरयति। अधिगमप्रवृत्तीनां च गुणचौकठे योजना इत्थं सम्भवति — जिज्ञासा श्रद्धा च सत्त्वस्य, उत्साहः स्पर्धा च रजसः, परिहारः स्थगनं च तमसः सूचकाः; अवधानस्थैर्यं सत्त्वरजःसन्तुलनस्य फलं, विघ्नसहिष्णुता च सात्त्विक्याः धृतेः इति। एवं प्राचीनं गुणशास्त्रम् आधुनिकानाम् अधिगमप्रवृत्तिसङ्कल्पनानां व्यवस्थापकं चौकठं भवितुम् अर्हति।

५. आधुनिकव्यक्तित्वसिद्धान्ताः त्रिगुणसंशोधनं च

आधुनिकव्यक्तित्वविज्ञाने पञ्चमहाघटकसिद्धान्तः (Big Five / Five-Factor Model) अधुना प्रधानं प्रतिमानम्। तत्र व्यक्तित्वं पञ्चभिः घटकैः विश्लेष्यते अनुभवोन्मुखता (Openness to Experience), कर्तव्यनिष्ठा (Conscientiousness), बहिर्मुखता (Extraversion), सौहार्दम् (Agreeableness), स्नायविकता (Neuroticism) चेति; एते घटकाः शब्दकोशविश्लेषणेन घटकविश्लेषणेन (factor analysis) च संस्कृतिबहुले न्यादर्शे पुनः पुनः लब्धाः इति तत्समर्थकाः वदन्ति।[19] शिक्षासंशोधने कर्तव्यनिष्ठा अधिगमसाफल्यस्य प्रबलतमः व्यक्तित्वगतः पूर्वसूचकः इति बहुशः प्रमाणितम्; अनुभवोन्मुखता च जिज्ञासया गभीराधिगमविधिना च सम्बद्धा। स्वभावसंशोधनं (temperament research) बालानां जन्मारभ्य दृश्यमानान् प्रतिक्रियाभेदान् क्रियाशीलतास्तरं, भावतीव्रतां, अवधाननियन्त्रणं, प्रयत्नपूर्वकं नियमनम् (effortful control) इत्यादीन् अध्येति; तेषां शालानुकूलनेन सह सम्बन्धः सुविदितः। प्रेरणाविज्ञाने च आत्मनिर्धारणसिद्धान्तः (Self-Determination Theory) अन्तःप्रेरणा-बाह्यप्रेरणयोः भेदं, स्वायत्तता-सामर्थ्य-सम्बद्धतारूपाणां मूलभूतमनोवैज्ञानिकावश्यकतानां पूर्त्या अन्तःप्रेरणावर्धनं च प्रतिपादयति।[20] एतेषु त्रिषु अपि क्षेत्रेषु त्रिगुणसाम्यानि स्पष्टानि कर्तव्यनिष्ठा-प्रयत्ननियमने सत्त्वसन्निभे, बहिर्मुखता-क्रियाशीलते रजःसन्निभे, स्नायविकता-निष्क्रियते च तमःसन्निभे इति स्थूलतः; परन्तु साम्यमात्रेण तादात्म्यं न साधनीयम् घटकाः वर्णनात्मकाः पृथक्परिमाणरूपाः, गुणाः तु तात्त्विकाः अन्योन्यसंहताः इति संरचनाभेदः अस्त्येव। लक्ष्याभिमुखतासिद्धान्तोऽपि (achievement goal theory) अत्र प्रासङ्गिकः प्रभुत्वलक्ष्यं (mastery goal) ज्ञानवृद्ध्यर्थम् अधिगमनं, प्रदर्शनलक्ष्यं (performance goal) च अन्यापेक्षया श्रेष्ठत्वप्रदर्शनार्थम् इति भेदः सात्त्विकराजसप्रेरणाभेदेन सह स्पष्टं संवदति। तथैव 'विकासशीलमनोवृत्तिः' (growth mindset) बुद्धिः प्रयत्नेन वर्धते इति छात्रधारणा गुणानां परिष्कार्यत्वसिद्धान्तेन सह संवदति;

[19] McCrae & Costa (2008), Handbook of Personality: Theory and Research (3rd ed.) इत्यत्र पञ्चघटकसिद्धान्तनिरूपणम्।

[20] Ryan & Deci (2000), American Psychologist 55(1), 68–78.

‘स्थिरमनोवृत्तिः’ (fixed mindset) तु गुणमुद्राङ्कनदोषस्य आधुनिकं प्रतिरूपम् इव।

अत्र एकं सावधानवचनम् आवश्यकम्। ‘अधिगमशैलीसिद्धान्तः’ (learning styles) इति नाम्ना प्रसिद्धा या धारणा — प्रत्येकं छात्रस्य दृश्य-श्रव्य-क्रियात्मकादिः स्थिरा शैली अस्ति, तदनुरूपे अध्यापने एव फलं भवतीति सा शिक्षकलोके अतीव लोकप्रिया अपि प्रयोगात्मकपरीक्षासु न प्रमाणिता। पाश्लरादयः विद्वांसः विस्तृतसमीक्षायां निरणयन् यत् शैली-अनुरूपण-परिकल्पनायाः (meshing hypothesis) समर्थकं विधिशुद्धं प्रमाणं प्रायः नास्ति, विद्यमानानि च कतिपयानि सम्यक्परीक्षणानि तां प्रतिषेधन्ति इति।[21] अस्मात् त्रिगुणविमर्शाय महत् शिक्षणम् यदि त्रिगुणवर्गीकरणमपि ‘सात्त्विकाय इदमेव शिक्षणं, राजसाय तदेव’ इति यान्त्रिक-अनुरूपणरूपेण गृह्येत, तर्हि सोऽपि दोषः तत्रापि प्रसज्येत। परन्तु त्रिगुणदृष्टेः स्वारस्यं शैलीनिर्धारणे नास्ति गुणाः न स्थिराः शैल्यः, अपि तु परिष्कार्याः अवस्थाः; लक्ष्यं च न ‘तमोऽनुरूपं शिक्षणं’, अपि तु तमसः सत्त्वं प्रति नयनम् इति मौलिकः भेदः।

त्रिगुणसिद्धान्तस्य प्रयोगात्मकं मापनमपि प्रवृत्तम्। डेविड्-वुल्फ्-महोदयेन १९९९ तमे वर्षे ‘वैदिकव्यक्तित्वप्रश्नावली’ (Vedic Personality Inventory, VPI) निर्मिता गीतादिशास्त्रोक्तानि गुणलक्षणानि आत्मनिवेदनवाक्येषु परिणमय्य, सम्मतिमापनक्रमेण (Likert-type rating) उत्तरदातॄणां सत्त्व-रजस्-तमोमात्राः मीयन्ते। *Psychological Reports* पत्रिकायां प्रकाशिते तस्मिन् अध्ययने त्रयाणाम् उपमापनीनाम् (subscales) आन्तरिकसंगतिः (internal consistency) उच्चा लब्धा, घटकविश्लेषणं च त्रिघटकसंरचनाम् उपजग्राह एवं गुणत्रयं मनोमितिदृष्ट्या (psychometrically) ग्राह्यं मापनीयं च इति प्राथमिकं प्रमाणं स्थापितम्। पञ्चमहाघटकैः सह सम्भावितसम्बन्धाः अपि विमर्शार्हाः सत्त्वं कर्तव्यनिष्ठया अनुभवोन्मुखतया सौहार्देन च धनात्मकं स्नायविकतया च ऋणात्मकं सम्बद्धं स्यात् इति युक्तिसिद्धा प्रत्याशा; रजः बहिर्मुखतायाः क्रियाशीलतापक्षेण स्नायविकतया च धनात्मकं; तमः कर्तव्यनिष्ठया ऋणात्मकं स्नायविकतया च धनात्मकम् इति। परन्तु एताः प्रत्याशाः अल्पीयःसु एव अध्ययनेषु परीक्षिताः; अतः ‘सम्भाव्यसम्बन्धाः’ इत्येव वक्तव्यं, न तु ‘सिद्धसम्बन्धाः’ इति प्रमाणविनयः अत्र अनिवार्यः। भारतीयमनोविज्ञानक्षेत्रे अन्या अपि गीता-साङ्ख्याधारिताः त्रिगुणमापनप्रश्नावल्यः भिन्नैः संशोधकैः विकसिताः; तासां विकासस्य समीक्षा च के. रामकृष्ण-राव-प्रभृतिभिः सम्पादिते भारतीयमनोविज्ञानकोशे उपलभ्यते।[22] संशोधनफलानि सङ्क्षेपेण सावधानं च वक्तव्यानि — प्रायेण सत्त्वमापाङ्काः मानसिकस्वास्थ्येन जीवनसन्तोषेण आत्मनियमनेन च धनात्मकं सम्बद्धाः दृश्यन्ते; तमोमापाङ्काः विषादलक्षणैः चिन्तया निष्क्रियतया च धनात्मकं सम्बद्धाः; रजोमापाङ्काश्च क्रियाशीलता-स्पर्धाशीलता-क्षोभादिभिः मिश्रसम्बन्धाः इति। परन्तु त्रयः प्रतिबन्धाः स्मरणीयाः — एतानि फलानि सहसम्बन्धात्मकानि (correlational) एव, न कार्यकारणनिर्णायकानि; न्यादर्शाः (samples) प्रायः लघवः संस्कृतिविशेषबद्धाश्च, अतः व्यापीकरणं साहसिकम्; स्वनिवेदनप्रश्नावलीभिः (self-report) गुणानाम् अवस्थापक्षः क्षणपरिवर्ती दुर्ग्रह एव इति मापनसीमा च। अपरं च, गुणसिद्धान्तस्य सम्यक्परीक्षणे पद्धतिवैविध्यम् अपेक्षितम् — स्वनिवेदनात् अतिरिच्य आचरणनिरीक्षणं, दैनन्दिनानुभवप्रतिचयनम् (experience sampling), शिक्षकनिवेदनं च संयोज्य एव गुणावस्थानां गतिशीलता सम्यक् ग्रहीतुं शक्येत। अतः इदं संशोधनक्षेत्रं प्रतिश्रुतिपूर्णं परन्तु प्रारम्भिकदशायाम् इति निष्कर्षः युक्तः।

६. तुलनात्मको विमर्शः — त्रिगुणदृष्टेः वैशिष्ट्यं सीमाश्च

पञ्चमहाघटकादिसिद्धान्तैः सह तुलनायां त्रिगुणसिद्धान्तस्य त्रीणि वैशिष्ट्यानि प्रतिभान्ति।

प्रथमं मानकीय-विकासात्मकः अक्षः (normative-developmental axis)। आधुनिकाः व्यक्तित्वसिद्धान्ताः प्रायेण वर्णनात्मकाः मूल्यनिरपेक्षाश्च — ‘बहिर्मुखता श्रेयसी अन्तर्मुखता वा’ इति न वदन्ति, केवलं भेदं मापयन्ति; इयं मूल्यनिरपेक्षता वैज्ञानिकदृष्ट्या गुणः, परन्तु शिक्षादृष्ट्या न्यूनता — शिक्षा हि स्वभावतः लक्ष्योन्मुखी प्रक्रिया, ‘कीदृशः भवेयम्’ इति प्रश्नं विना सा न प्रवर्तते। त्रिगुणसिद्धान्तस्तु स्पष्टं मूल्यक्रमं विकासदिशं च प्रस्तौति — तमसः रजः प्रति (जाड्यात् क्रियां प्रति), रजसः सत्त्वं प्रति (क्षुब्धक्रियायाः प्रशान्तप्रकाशं प्रति), अन्ततश्च गुणातीततां प्रति आरोहणम्; ‘नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति’ (गीता १४.१९) इति गुणातीतावस्था परमं लक्ष्यम्। अतः शिक्षा त्रिगुणदृष्ट्या न केवलं ज्ञानसञ्चयः कौशलार्जनं वा, अपि तु सत्त्वशुद्धिः सत्त्वोत्कर्षश्च — चित्तस्य आवरणापनयनेन प्रकाशस्वभावस्य आविष्करणम्। ‘सा विद्या या विमुक्तये’ इति विष्णुपुराणप्रसिद्धवचनस्य अयमेव गुणशास्त्रीयः अर्थः — विद्या गुणबन्धनात् क्रमेण विमोचयति इति। एवं त्रिगुणसिद्धान्तः व्यक्तित्वविज्ञानं शिक्षादर्शनेन सह सन्दधाति — वर्णनं (यः अस्ति) लक्ष्येण (यः भवितुम् अर्हति) सह संयोजयति।

द्वितीयं समग्रता। गुणाः न केवलं मनोवृत्तिषु, अपि तु आहारे निद्रायां वाचि कर्मणि सङ्गे परिवेशे च व्याप्नुवन्ति — गीतायां हि आहारस्यापि त्रैविध्यम् उक्तम्। अतः त्रिगुणदृष्टिः शिक्षार्थिनं मनःशरीरपरिवेशसमन्वितं समग्रं जीवम् इति पश्यति। ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः’ इति छान्दोग्योपनिषद्वचनं[23] तु आहार-चित्तशुद्धि-स्मृतीनां साक्षात् शृङ्खलां घोषयति स्मृतिः (धारणाशक्तिः) अधिगमस्य मूलम् इति शिक्षाविज्ञानसम्मतम्; तस्याः च आहारशुद्धिमूलत्वं प्राचीनी परिकल्पना अधुना निद्रा-पोषण-अधिगमसम्बन्धविषयकेण आधुनिकसंशोधनेन भागशः समर्थ्यमाना दृश्यते।

तृतीयम् अवस्थास्वभावसमन्वयः। आधुनिकविज्ञाने अवस्था (state) स्वभावश्च (trait) प्रायः पृथक्सिद्धान्तैः पृथङ्नापनैश्च गृह्येते; त्रिगुणसिद्धान्ते तु एकमेव तत्त्वं क्षणिकोद्रेकरूपेण दीर्घकालिकप्रधानभावरूपेण च वर्तते इति समन्वितं मितव्ययि च प्रतिमानम् गुणवृद्धिलिङ्गानि (गीता १४.११–१३) अवस्थां वर्णयन्ति, मानसप्रकृतिः (चरकः) स्वभावं च। इदं समन्वितं दर्शनं शिक्षकाय साक्षाद् व्यावहारिकम् तात्कालिकं जाड्यं दृष्ट्वा स्थिरस्वभावनिर्णयः न कार्यः, दीर्घकालिकां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा च तात्कालिकपरिवर्तनसम्भावना न त्याज्या इति उभयतः विवेकः रक्षणीयः।

परन्तु सीमाः अपि निर्भयं वक्तव्याः। प्रथमा मुद्राङ्कनभयम्। यदि अध्यापकः कञ्चित् छात्रं ‘तामसः’ इति स्थिरमुद्रया अङ्कयेत्, तर्हि तत् आत्मपूरकभविष्यकथनम् (self-fulfilling prophecy) इव तस्य विकासं निरुन्ध्यात् अध्यापकापेक्षाणां छात्रफलेषु प्रभावः आधुनिकसंशोधने सुप्रसिद्धः। अतः उच्चैः घोषणीयम् — गुणाः न जातयः, न वर्णाः, न स्थिरवर्गाः, न च जन्मसिद्धाः अपरिवर्तनीयाः संज्ञाः; ते परिणामशीलाः वृत्तयः। शास्त्रमपि इदमेव वदति — गुणाः प्रतिक्षणम् अन्योन्यम् अभिभवन्ति

[21] Pashler, McDaniel, Rohrer & Bjork (2008), Psychological Science in the Public Interest 9(3), 105–119.

[22] Wolf (1999), Psychological Reports 84(3), 1379–1390; त्रिगुणमापनसमीक्षार्थं च Rao, Paranjpe & Dalal (2008), Handbook of Indian Psychology द्रष्टव्यः।

[23] छान्दोग्योपनिषत् ७.२६.२ — ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः’।

इति; स्थिरमुद्राङ्कनं तु शास्त्रस्यैव विपर्ययः। अतः 'तमोऽभिभूता अवस्था' इति वाच्यं, न तु 'तामसः छात्रः' इति — अवस्थायाः व्यक्तितादात्म्यं न कर्तव्यम्; विशेषतः सामाजिकदुर्बलवर्गीयेषु छात्रेषु एतादृशं मुद्राङ्कनं पूर्वग्रहपोषकं स्यात् इति अतीव जागरितव्यम्। द्वितीया — **प्रमाणसीमा।** त्रिगुणमापनसंशोधनम् अद्यापि प्रारम्भिकदशायाम्; तस्य फलानि परिकल्पनाजनकानि (hypothesis-generating), न तु नीतिनिर्णायकानि। तृतीया — **मूल्यक्रमस्य द्वैधम्।** सत्त्वश्रेष्ठत्वघोषणा लक्ष्यनिर्धारणे उपकरोति, परन्तु सैव अविवेकेन प्रयुक्ता छात्रेषु आत्मन्यूनताबोधं, सात्त्विकाभिमानिषु च गुणगर्वं जनयेत् — गीता तु सत्त्वमपि बन्धकं वदति इति स्मर्तव्यम्। अतः मानकीयः अक्षः करुणया विवेकेन च सह एव प्रयोक्तव्यः।

७. शैक्षिकनिहितार्थाः

त्रिगुणसिद्धान्तात् ये व्यावहारिकाः निहितार्थाः निष्पद्यन्ते, ते पञ्चसु स्तरेषु विभज्य निरूप्यन्ते।

(क) सत्त्वपोषकः परिवेशः। गुणाः आहारपरिवेशसङ्गादिभिः प्रभाव्यन्ते इति सिद्धान्तात्, विद्यालयस्य भौतिक-सामाजिकपरिवेशः सत्त्वानुकूलः रचनीयः स्वच्छता, पर्याप्तः प्रकाशः वायुश्च, कोलाहलरहित्यं, हरितपरिसरः, नियमिता दिनचर्या, सात्त्विकः आहारः (मध्याह्नभोजनयोजनायां पोषणसमृद्धं ताजं च अन्नम्), क्रीडा-विश्रामयोः सन्तुलनं च। 'युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु। युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा' इति गीतावचनं[24] मिताहारस्य निद्राजागरणसाम्यस्य च अधिगमानुकूलतां सूचयति अतियोगः अयोगश्च उभावपि गुणवैषम्यकरौ। समयविन्यासेऽपि गुणविवेकः उपयुज्यते प्रातःकालः सत्त्वोद्रेककालः इति परम्परा; अतः सूक्ष्मबुद्ध्यपेक्षाणि गणित-भाषाशास्त्रादीनि पूर्वाह्णे, क्रियाप्रधानानि कला-क्रीडादीनि च रजःकाले मध्याह्ने इति विन्यासः विचारार्हः। नूतना राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP 2020) अपि योगं, ध्यानं, नैतिकमूल्यशिक्षणं, भारतीयज्ञानपरम्पराश्च पाठ्यक्रमे समावेशयितुं निर्दिशति[25] — इदं सत्त्वपोषणस्य नीतिस्तरीयं समर्थनम् इति ग्रहीतुं शक्यम्; ध्यान-प्राणायामादीनां च अवधानवर्धने प्रभावः आधुनिकसंशोधनेऽपि परीक्ष्यमाणः वर्तते। उदाहरणार्थम् एका सत्त्वसंवर्धिनी विद्यालयदिनचर्या दृष्टान्तरूपेण प्रस्तूयते। प्रातःसभायां त्रिमिनटं मौनं, ततः पञ्चमिनटं दीर्घश्वसनं सरलप्राणायामो वा, ततः एकः सुभाषितश्लोकः सार्थव्याख्यानः इति दशमिनटात्मकः शान्तः दिनारम्भः। पूर्वाह्णे सूक्ष्मबुद्ध्यपेक्षाः विषयाः विन्यस्यन्ते; प्रतिकक्षारम्भे च एकमिनटं मौनसङ्क्रमणं, येन पूर्वकक्षायाः रजःक्षोभः शाम्यति। मध्याह्ने ताजम् उष्णं च भोजनं, पर्युषित-संवेष्टितखाद्यानां निवारणं च; भोजनानन्तरं दशमिनटं लघुविश्रान्तिः कथाश्रवणं वा इति तमःकालांशस्य सौम्यं प्रबन्धनम्। अपराह्णे क्रीडा-कला-सङ्गीत-प्रकल्पकार्याणि राजसोर्जायाः विधिवत् विमोचनम्। सप्ताहे एकवारं छात्रैः एव कक्षापरिसरस्वच्छता कृतज्ञताभिव्यक्तिश्च; गृहे च निद्रासमयनियमः पटलदर्शनसंयमश्च (screen-time restraint) अभिभावकसहयोगेन साधनीयौ। इयं योजना दृष्टान्तमात्रं स्थानीयपरिस्थिति-वयोऽनुसारं परिवर्तनीया; तस्याः फलं च व्यवस्थितं मूल्याङ्कनीयम् एव, न श्रद्धामात्रेण स्वीकार्यम् इति पूर्वोक्तः प्रमाणविवेकः अत्रापि अनुवर्तनीयः।

(ख) राजसोर्जायाः सम्यङ्नयनम्। रजःप्रधाना ऊर्जा न निरोद्धव्या न वा निन्दनीया, अपि तु दिशं नेतव्या निरुद्धं रजः क्षोभं जनयति, दिशं नीतं तु साधनं भवति। चञ्चलाय क्रियाशीलाय छात्राय निष्क्रियं दीर्घं श्रवणमात्रं क्लेशकरं व्यर्थं च; तस्मै क्रियाधारितम् अधिगमनं (activity-based learning), प्रकल्पकार्यं (project work), प्रयोगशालाकार्यं, नेतृत्वावसराः, शारीरिकक्रियान्तराणि च प्रयोजनीयानि। स्पर्धा च परस्पर्धारूपात् आत्मस्पर्धारूपे परिणमनीया — 'अन्यान् जय' इत्यस्मात् 'ह्यस्तनम् आत्मानं जय' इति। बाह्यप्रेरणा च क्रमेण अन्तःप्रेरणायां परिणमनीया — आदौ प्रशंसापुरस्कारौ, ततः कार्यस्वारस्यं, अन्ते ज्ञानप्रीतिः इति सोपानक्रमः; आत्मनिर्धारणसिद्धान्तोऽपि बाह्यप्रेरणायाः आन्तरीकरणक्रमम् (internalization) इत्थमेव वर्णयति। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति दिशा फलतृष्णां कर्मकौशले परिणमय्य राजसच्छात्रः सत्त्वं प्रति नेतव्यः।

(ग) तमोऽवस्थायां करुणा। तमोऽभिभूतः छात्रः दण्डस्य तिरस्कारस्य वा न, साहाय्यस्य पात्रम्। तस्य जाड्यं प्रायः निद्राभाव-कुपोषण-गृहक्लेश-विषाद-भय-अवमानानुभवादिमूलम्; अतः अध्यापकेन आदौ मूलकारणम् अन्वेष्टव्यम् निद्रा पोषणं शारीरिकं मानसिकं च स्वास्थ्यं गृहपरिस्थितिश्च सहानुभूत्या परीक्ष्याः, आवश्यके च परामर्शसेवा योजनीया। शिक्षणविधौ च लघुभिः सुसाध्यैः सोपानैः सफलतानुभवं दत्त्वा आत्मविश्वासः पुनःस्थापनीयः; शारीरिकक्रियया कलया सङ्गीतेन च आदौ रजःस्तरः (क्रियाशीलता) जननीयः, ततः क्रमेण सत्त्वं प्रति नेतव्यः — तमसः साक्षात् सत्त्वं दुरारोहम्, क्रियैव सेतुः इति व्यावहारिकं सूत्रम्। दीर्घकालं स्थायिनि गम्भीरे च तमोऽभिभवे — यदा निद्रा-आहार-सम्भाषणेषु सर्वेषु परिवर्तनं, प्रियक्रियास्वपि अरुचिः, सततं च विषादः दृश्यते — तदा शिक्षकः स्वसीमाम् अभिज्ञाय व्यावसायिकं मनःस्वास्थ्यसाहाय्यं प्रति निर्देशं कुर्यात्; गुणभाषा करुणायाः साधनं भवतु, न तु चिकित्सापेक्षस्य क्लेशस्य आध्यात्मिकीकरणेन उपेक्षासाधनम् इति सुस्पष्टा मर्यादा। सर्वोपरि, तमआवरणस्य अधः प्रकाशक्षमं सत्त्वं निहितम् अस्तीति अध्यापकस्य दृढविश्वासः एव तादृशस्य छात्रस्य प्रथमम् औषधम्।

(घ) अध्यापकस्य स्वगुणसंस्कारः। शिक्षकः स्वयं यदुणप्रधानः, तत् छात्रेषु सङ्क्रामति भावाः हि सङ्क्रामकाः, श्रद्धा च विशेषतः। क्रुद्धः त्वरितः फलतृष्णाकुलो वा अध्यापकः कक्षायां रजः वर्धयति; उदासीनः प्रमत्तः यन्त्रवत्पाठकः वा तमः; प्रशान्तः विषयप्रेमी करुणावांश्च सत्त्वम्। अतः अध्यापकशिक्षायाम् (teacher education) अध्यापकस्य स्वस्य दिनचर्या-स्वाध्याय-ध्यान-आत्मपरीक्षणादिभिः सत्त्वसंस्कारः अन्तर्भावनीयः; अध्यापकः आदौ स्वचित्तस्य गुणावस्थां प्रत्यभिजानीयात् 'अधुना मयि रजः उद्रिक्तं, न इदानीं दण्डनिर्णयः कार्यः' इति आत्मनिरीक्षणं व्यावहारिकः योगः एव। अध्यापकसमुदायस्यापि सामूहिकः गुणपरिवेशः विचारणीयः विद्यालयसंस्कृतिः यदि फलाङ्कमात्रकेन्द्रिता स्पर्धाकुला च स्यात्, तर्हि व्यक्तिगताः सत्त्वप्रयत्नाः अपि राजसप्रवाहे मज्जेयुः; अतः संस्थास्तरे एव सत्त्वपोषक्यः नीतयः सहयोगसंस्कृतिः, अध्यापकानां कार्यभारसन्तुलनं, यशसः अपेक्षया विद्यायाः सम्माननं च स्थापनीयाः।

(ङ) मूल्याङ्कननीतिः। गुणविश्लेषणस्य प्रयोगे नैतिकाः नियमाः स्थाप्याः। गुणविश्लेषणं छात्रस्य आत्मावबोधाय विकाससंवादाय अध्यापकस्य च शिक्षणयोजनायै प्रयोक्तव्यं न तु प्रवेशनिर्णयाय, वर्गविभाजनाय, श्रेणीकरणाय, प्रमाणपत्रलेखनाय वा। गुणमापाङ्काः

[24] भगवद्गीता ६.१७; 'नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति…' इति ६.१६ अपि द्रष्टव्यम्।

[25] National Education Policy 2020, भारतसर्वकारः — योग-भारतीयज्ञानपरम्परा-मूल्यशिक्षणसमावेशविषयाः।

गोपनीयाः, अवस्थासूचकाः इति स्पष्टं निर्दिश्याः, नियतकालं च पुनःपरीक्षणीयाः — यतः अवस्थाः परिवर्तन्ते। छात्रेण सह संवादे 'त्वं तामसः' इति न कदापि वाच्यं; 'इदानीं जाड्यम् अनुभूयते चेत्, एते उपायाः' इति अवस्थाभाषया करुणाभाषया च वक्तव्यम्। किञ्च गुणविश्लेषणे छात्रः स्वयमपि सहभागी कर्तव्यः — आत्मनिरीक्षणपत्रकैः स्वाध्यायलेखैश्च सः स्वकीयानां गुणावस्थानां साक्षी भवितुं शिक्षणीयः; स्वचित्तावस्थापरिज्ञानम् (आधुनिकपरिभाषया metacognition-सदृशम्) एव मूल्याङ्कनस्य परमं फलम्। एवं नीतिबद्धः प्रयोगः एव त्रिगुणविश्लेषणं शिक्षाहितकरं करोति।

८. उपसंहारः

अस्मिन् शोधपत्रे साङ्ख्यकारिकायाः तात्त्विकं गुणनिरूपणं, भगवद्गीतायाः मनोवैज्ञानिकं त्रैविध्यविस्तरणं, चरकसंहितायाः प्रकृतिविश्लेषणं च समालोच्य शिक्षार्थिव्यक्तित्वस्य त्रिगुणाधारितं प्रतिमानं प्रस्तुतम्, आधुनिकसिद्धान्तैः सह च तुलितम्। निष्कर्षाः सङ्क्षेपेण (१) त्रयो गुणाः सर्वस्मिन् शिक्षार्थिनि मिश्रिताः गतिशीलाश्च वर्तन्ते; वर्गीकरणं प्रधानभावमात्रापेक्षं, न तु स्थिरवर्गसृष्टिः। (२) सात्त्विक-राजस-तामसलक्षणानि अधिगमप्रवृत्तीनां प्रेरणायाः अवधानस्य धृतेः सुखानुभवस्य ज्ञानदृष्टेश्च व्याख्याने समर्थानि, आधुनिकसंशोधनसङ्कल्पनाभिश्च बहुधा संवदन्ति; प्रयोगात्मकं गुणमापनं तु सावधानं वर्धनीयम्। (३) त्रिगुणदृष्टेः मुख्यं दानं वर्णनातीतं मानकीय-विकासात्मकं लक्ष्यम् शिक्षा सत्त्वशुद्धिः सत्त्वोत्कर्षश्च इति; अनेन व्यक्तित्वविज्ञानं शिक्षादर्शनेन सह सन्धीयते, 'कः अस्ति छात्रः' इति प्रश्नः 'कः भवितुम् अर्हति' इति प्रश्नेन संयुज्यते। (४) तस्याः मुख्यं भयं मुद्राङ्कनदोषः; गुणाः परिष्कार्याः अवस्थाः इति सततं स्मर्तव्यं, मूल्याङ्कनं च नैतिकनियमबद्धं कार्यम्। भाविसंशोधनदिशः अपि सूचनीयाः गुणावस्थानां दैनन्दिनपरिवर्तनस्य अनुदैर्घ्यम् (longitudinal) अध्ययनं, ध्यान-योग-आहारपरिवर्तनादीनां गुणसन्तुलने प्रभावस्य नियन्त्रितं परीक्षणं, गुणाधारितशिक्षणप्रयोगाणां च फलमूल्याङ्कनम् इति; एतैः एव त्रिगुणसिद्धान्तः शिक्षाविज्ञाने प्रमाणप्रतिष्ठः भविष्यति।

अन्ततः, त्रिगुणसिद्धान्तः अध्यापकाय द्वयं ददाति विश्लेषणदृष्टिं करुणादृष्टिं च। यः छात्रः अद्य तमसा आवृतः, तस्मिन्नपि प्रकाशस्वभावं सत्त्वं निहितम् अस्तीति विश्वासः एव शिक्षकस्य परमा श्रद्धा; तस्याः बलेन आवरणम् अपनीय प्रत्येकस्मिन् शिक्षार्थिनि ज्ञानदीपः प्रज्वालयितुं शक्यते 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते' इति गीतावचनम् एव शिक्षासिद्धेः लक्षणम्। प्राचीनं गुणशास्त्रम् आधुनिकं च शिक्षाविज्ञानं परस्परपूरके एकं दिशं लक्ष्यं च ददाति, अपरं प्रमाणविधिं परीक्षणसंस्कृतिं च; उभयोः विवेकपूर्णः संयोगः एव भाविनः भारतीयशिक्षामनोविज्ञानस्य राजमार्गः इति अस्माकं सादरं निवेदनम्।

सन्दर्भ सूची

1. ईश्वरकृष्णः. साङ्ख्यकारिका: वाचस्पतिमिश्रविरचितया सांख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्यया सहिता. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान.
2. श्रीमद्भगवद्गीता: शाङ्करभाष्यसहिता. गोरखपुरम्: गीताप्रेस.
3. अग्निवेशः. चरकसंहिता: चक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया सहिता. यादवजी त्रिकमजी आचार्य, सम्पादक. वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन.
4. पतञ्जलिः. पातञ्जलयोगसूत्राणि: व्यासभाष्यसहितानि. पुणे: आनन्दाश्रम.
5. छान्दोग्योपनिषत्: शाङ्करभाष्यसहिता. गोरखपुरम्: गीताप्रेस.
6. विष्णुपुराणम्. गोरखपुरम्: गीताप्रेस.
7. Wolf DB. A psychometric analysis of the three gunas. Psychological Reports. 1999;84(3):1379–1390.
8. Rao KR, Paranjpe AC, Dalal AK, editors. Handbook of Indian Psychology. New Delhi: Cambridge University Press India/Foundation Books; 2008.
9. McCrae RR, Costa PT. The five-factor theory of personality. In: John OP, Robins RW, Pervin LA, editors. Handbook of Personality: Theory and Research. 3rd ed. New York: Guilford Press; 2008.
10. Ryan RM, Deci EL. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist. 2000;55(1):68–78.
11. Pashler H, McDaniel M, Rohrer D, Bjork R. Learning styles: concepts and evidence. Psychological Science in the Public Interest. 2008;9(3):105–119.
12. Government of India, Ministry of Human Resource Development. National Education Policy 2020. New Delhi: Ministry of Human Resource Development; 2020.